

— *Vroeger was alles beter* —

Het janusgezicht van onze tijd volgens Henri Beunders

Het mengsel van vooruit en terug

Volwassenen en kinderen die last hebben van heimwee worden nog altijd een beetje sneue types gevonden. Terwijl het een allesverzengende aandoening kan zijn.

pies lieten wel de kern zien waar het ook bij nostalgie om gaat: de tijd.

Ze wilden alles herstellen wat verloren of vergeten was. In hun ogen waren dat vooral relaties: met *De Natuur*, met *Het Zelf*, met *De Ander*. In feite moest *De Tijd* zelf geëlimineerd worden, door nauwer contact met het eeuwige en absolute. De bezongen praktijk van de onbeperkte seks had de functie van ontsnapping aan de greep van de tijd, net zoals lsd (nu xtc) en marihuana dat vermogen bezitten.

Wat de hoofdstroom van de jaren zestig dreef is in al die opgewonden studies van rond 1970 genegeerd: hetzelfde reactionaire modernisme dat Hitler uitdroeg, maar dan in vreedzame vorm. De Beatles zongen *'All you Need is Love'*, inderdaad. Maar ze hadden wel geheime contracten met de Rolling Stones om niet gelijktijdig een nieuwe single uit te brengen: ze konden niet allebei tegelijk op nummer 1 staan. En dat scheelde toch net die extra inkomsten waarmee ze een vijfde Rolls-Royce of zesde landhuis konden kopen.

Velen zijn sindsdien blind gebleven voor het januskarakter van die nieuwe populaire cultuur, die al die expressie van creativiteit en authenticiteit uitstekend wis te combineren met de hardste lessen van het aloude kapitalisme: organisatie en winst. Wie deze tegenstrijdige verlangens het eerste door hadden waren de Britse premier Margaret Thatcher en de Amerikaanse president Ronald Reagan.

Kruideniersdochter Thatcher verheerlijkte de deugden van haar victoriaanse jeugd, maar ontmantelde alles wat aan dat verleden herinnerde, zoals vakbonden en aristocratie, ten behoeve van het turbokapitalisme met zijn *nouveau riche*.

Acteur/politicus Ronald Reagan werd verkozen met zijn slogan *'New dawn in America'* (een nieuw ochtendgloren voor Amerika). Zijn retoriek herinnerde de Amerikanen aan de Gouden Eeuw van vóór Vietnam, Watergate en de Iraanse gijzelingscrisis. Intussen lanceerde hij SDI, het miljarden kostende verdedigingsproject in de ruimte, ook wel *Star Wars* genoemd. Bij zijn dood in 2004 treurden zelfs zijn felste tegenstanders. Een van hen zei: „De dood van deze staatsman herinnert ons eraan dat Amerika beroemd is om zijn nostalgie, het verlangen naar zijn eigen ouderwetse notie van denken aan de toekomst.”

In Europa waren de Duitse bondskanselier Helmut Kohl, de Poolse vakbondsleder en president Lech Walesa en de Tsjechische schrijver/president Václav Havel ook politieke vertolkers van het reactionair modernisme. Kohl wilde de status-quo doorbreken, om terug te

ten-democraten, die de hele twintigste eeuw aan de rem van 'de vooruitgang' hebben gehangen, waren – buiten Nederland – niet 'de winnaars'.

De meeste helden en schurken uit de geschiedenis sinds 1789 brachten een combinatie van toekomstgerichtheid én nostalgie in de praktijk. De progressieve, zogenaamd rationele gedachte van 'de natiestaat' met zijn gelijkheid, vrijheid en broederschap, waarmee de Verlichting politiek gezien begon, was natuurlijk in feite al één revolutionaire uiting van nostalgie. Maar het waren in de twintigste eeuw Benito Mussolini en vooral Adolf Hitler die het mengsel brouwden van vooruit én terug. Mussolini begon als fan van het futurisme en ging daarna over naar het primitieve idee van het fascisme.

Mussolini was evenwel een lilliputter vergeleken bij de krachten die Hitler wist los te maken met zijn 'reactionair modernisme', een term van de Amerikaanse historicus Jeffrey Herf. Dit kwam simpel gezegd hierop neer: met de *Autobahnen* en raketten vliegen we terug naar het walhalla van de Middeleeuwen, naar die mythische eenheid der Duitsers. Nostalgie ging dus hand in hand met een revolutionaire verandering van de Duitse maatschappij, economie en wetenschap. Goebbels sprak van 'jzeren romantiek'. Thomas Mann beschreef, in ballingschap in Amerika, deze karakteristieke en dreigende kern van het nazisme als mengsel van robuust modernisme, strijdjustige vooruitgang en de droom van het verleden. Latere studies bevestigden dat Duitsland onder de nazi's, ondanks de reactionaire, premoderne en racistische ideologie, grondig gemoderniseerd werd.

Na 1945 leek er een einde te komen aan dit reactionair modernisme, aan dit janusgezicht. Wederopbouw, industrialisatie, planning, wetenschap, Atomium, Bijlmermeer. De politici en stedenbouwers presenteerden maquettes – *Zo wonen wij in 2000!* – alsof je die toekomst gewoon kon bezoeken, zoals een vreemd land.

Maar onder de oppervlakte van dit lyrische, toekomstgericht denken was veel wanhoop in het spel: nooit meer Auschwitz, nooit meer Hiroshima. Deze twee gebeurtenissen vormden de bron van de langzame, maar diepgaande erosie van dat geloof in Vooruitgang – met een hoofdletter – en Verlichting. Toen de wederopbouw rond 1960 voltooid leek, brak het grote verzet tegen die vooruitgang door, met als zichtbaarste vertolkers van dat verzet de naoorlogse generatie, hippies voorop.

John F. Kennedy kon in 1960 nog winnen met 'jong, dynamisch en voor 1970 staan we op de maan', hetgeen ook gebeurde. Maar voor die tijd was het bewustzijn al veranderd en gericht op 'de echte noden' van het grote dorp, *the global village*.

Symbolisch keerpunt was de eerste wereldwijde, live uitzending *'One World'*, met de Beatles die hun nieuwe single speelden: *'All You Need is Love'*. Het was de kerngedachte van de tegencultuur. Die Rousseau-achtige culturele opstand tegen de gekunteldheid van de industriële, vervreemdende maatschappij is wel 'de revolte van de niet-verdrukten' genoemd, en terecht. De gehele westerse samenleving werd verworpen omdat die altijd vrijheid beloofde, maar deze belofte nooit inlost.

Het is waar, die bloemetjesjurken en bedelaarboeddhisten in Californië en elders vormden alleen *'the lunatic fringe'*, de maffe randverschijnselen van die tegencultuur, net als de gewelddadige revolutionairen van de Black Panthers, de RAF en de Rode Brigade. Maar die hip-

tos = thuiskomst, algia = pijn) triest genoeg om de stemming te beschrijven van de heimwee.

Later werden er allerlei verklaringen gezocht voor deze 'Zwitserse ziekte', zoals de luchtdruk die te hoog werd als die Zwitsers van hun bergen afdaalden. Weer later werd de ziekte beschouwd als het resultaat van een *idée fixe*, een gebrek aan aanpassingsvermogen van de patiënt – als een geestesziekte, kortom. Vanaf 1900 werd heimwee geweten aan een beperkte horizon tijdens de jeugdjaren. Als je maar vrij en zelfstandig was opgegroeid, kon je overal ter wereld aarden. De wereldburger of kosmopoliet was geboren. Mensen, ook kinderen, die last hebben van heimwee worden nog altijd een beetje sneue types gevonden. Terwijl het een allesverzengende aandoening kan zijn.

Zo valt er in het boekje 'Heimwee' (2004) te lezen dat in de winter van 1793 een heimwee-epidemie uitbrak in het deel van de Grande Armée dat aan de Rijn lag. Even later lag een derde van het leger in het ziekenhuis, met als symptomen irritatie en beschadiging van verschillende lichaamsweefsels. Heimwee werd al snel beschouwd als een van de belangrijkste doodsoorzaken onder dienstplichtigen. Ter bestrijding van de ziekte kregen de soldaten niet méér rust dan ze nodig hadden, en de nodige afleiding. En in het muziekkrepertoire werden de melancholieke chansons vervangen door opgewekte marsen. Maar dat wisten die Zwitserse artsen allang: hun landgenoten hoefden daar beneden maar een koebel te horen rinkelen of het was al mis.

De verwarring over het begrip nostalgie, zeker als het een groep of natie betreft, is mede het gevolg van misvattingen over de Verlichting, met haar ratio en vooruitgang. In werkelijkheid is de Verlichting sinds 1789 diverse malen afgewisseld, of onderbroken geweest door periodes van nostalgie, de Romantiek en 'Terug naar de Natuur'. En het is nog ingewikkelder: de Verlichting bevat romantische elementen, en de Romantiek heeft een rationele basis, namelijk die van het *Contrat Social* van Jean-Jacques Rousseau: een overeenkomst tussen 'de volkswil' en de staat om iedereen gelukkig te maken, als tegenbeweging tegen het toen heersende absolutisme.

Waarom heeft die Verlichting, met al haar ijzer, stoommachines en natuurwetenschappen, de nostalgie ook vergroot? De historicus Frank Ankersmit poneerde de stelling: hoe succesvoller, 'objectiever' en wetenschappelijker de geschiedenis is, hoe meer mythes we zullen hebben. Hoewel hij spreekt over 'mythes', is het duidelijk dat nostalgie veel eigenschappen heeft die ook de mythologie kenmerkt.

Naast de vraag waarom we in sociale en culturele zin achterovergedrukt worden naar het verleden, is in mijn ogen de belangrijkste vraag welke politieke krachten het sterkste zijn gebleken van de afgelopen twee eeuwen. Er wordt altijd gezegd: het op de ratio en de toekomst gerichte liberalisme en communisme, en het op de emotie en het verleden gerichte fascisme en nazisme. Voor het liberalisme en het communisme lijkt me dat waar. Het lineaire vooruitgangsgeloof van beide ideologieën is er sinds 1989 de oorzaak van dat de communisten zijn verdwenen, de sociaal-democratie zieltogend is, en ook de liberalen in vertwijfeling zijn geraakt. Zij lijken nooit de tegenstrijdige krachten van de menselijke emoties goed te hebben begrepen.

Elke lineaire ideologie is kortzichtig en tot falen gedoemd. Ook de conservatieven en chris-

Het nieuwe van de situatie sinds de jaren zeventig is niet alleen dat janusgezicht, want dat kijkt tenslotte zowel voor- als achteruit. Nieuw is de hoeveelheid nostalgie, en alle daaraan verwante vormen in de tegenwoordig einde-loos herhaalbare beeld- en leescultuur, die ons als het ware achterover duwt in het verleden.

Zeker, er is nog sciencefiction, maar het evenwicht lijkt verloren. En daarmee lijkt 'de tijd' zelf, zoals de Franse filosoof Paul Ricoeur eens zei, *gewond* te zijn, en behoefte te hebben aan heling.

Hoe dit komt? Afgezien van de exponentieel groeiende hoeveelheid beschikbare geschiedenis en cultuur lijken mij enkele illusies hoofdverantwoordelijk: het verlangen naar democratie en gelijkheid, naar roem en geld voor iedereen, en het verlangen naar totale communicatie.

De dominante eis van de burgerij was er altijd een 'redelijkheid': een redelijke discussie, een redelijke en gestage vooruitgang en dit alles volgens de redelijke wetten, argumenten en mogelijkheden van de ratio. De werkelijkheid is al meer dan twee eeuwen veel complexer van aard. Om precies te zijn sinds de Franse Revolutie met al die zogenaamd 'redelijke' dromen, of eigenlijk al sinds Jean-Jacques Rousseau, die eerste kampioen van dat romantische verlangen van terugkeer naar de oertoestand van 'echtheid of 'authenticiteit'. Beide soorten verlangens, de rationele en de romantische, hebben, zoals bekend, in de twintigste eeuw gezorgd voor de grootste rampen uit de geschiedenis.

De Franse Revolutie heeft op grote schaal de nostalgie in onze wereld gebracht, al werd daar toen nog *'Heimweh'* onder verstaan, het intense gevoel afgesneden te zijn van de terugweg, van huis. Eind zestiende eeuw werd het woord voor het eerst genoemd, als medische benaming voor een ziekelijk verlangen naar huis van in het buitenland verblijvende Zwitsers. Eind zeventiende eeuw schreef de Bazelse arts Johannes Hofer een traktaat om heimwee als ziekte erkend te krijgen. De wetenschap vereiste dat een ziekte een Latijnse of Griekse naam had, en hij vond de klank van het woord nostalgie (nos-

We zijn beland in een tijd zonder duidelijke zin, betekenis en richting. Zeker, we reizen en communiceren heel wat af. Maar we komen nergens werkelijk aan.

Henri Beunders

Nostalgie is herinnering, met de pijn eruit verwijderd. Zo omschreef de Amerikaanse socioloog Fred Davis in 1979 het opkomende fenomeen dat hij *'yearning for yesterday'* noemde: hunkeren naar gisteren.

De golf van nostalgie, die in de jaren zestig begon, lijkt sindsdien tot een tsunami aangezwollen. We worden overspoeld door kostuumfilms, dvd's over je geboorteejaar, door websites als nostalgienet.nl of schoolbank.nl. Herdenkingen, monumenten en populaire marathontuitzendingen als de Top 2000 vallen eronder, evenals de musical en André Rieu. Maar nostalgie beperkt zich niet tot de populaire cultuur alleen. Ook de huidige politiek van 'tucht en ascese' behoort ertoe.

Het verschijnsel 'nostalgie' onderging in de loop van de tijd diverse gedaantewisselingen. Het heeft net zoveel facetten gekregen als de begrippen 'depressie' of 'geluk', en is bijna net zo moeilijk vast te spijkeren als een vlaai tegen de muur.

Het interessantst vind ik de ontwikkelingen sinds de jaren zeventig, toen vooral Amerikaanse wetenschappers vele studies wijdde aan dat plotselinge verlangen naar gisteren, dat zich vanaf de jaren zestig vooral binnen de *counterculture*, de 'tegencultuur' manifesteerde. Mijn stelling luidt dat deze levenshouding psychologisch 'normaler' is te noemen dan de lange periode van lineair vooruitgangsgeloof die er in het Westen aan voorafging.

Nostalgie wordt meestal verbonden met de psychologische behoefte van het individu tijdens de overgangen van de ene levensfase naar de andere – de *rites de passage*, van crèche naar basisschool, van vrijgezel naar getrouwd, van pensioen naar bejaardenhuis – om controle te krijgen over 'de tijd'. Het verschil met in de toekomst kijken is dat daar angst voor het onzekere blijktomt. Nostalgie is daarvan ontdaan, het kenmerkt zich door (schijn)zekerheden.

We hebben als individu nostalgie nodig, als een van de manieren in het eindeloze werk van het construeren, onderhouden en reconstrueren van onze identiteit. We mogen, bij alle veranderingen in en om ons heen, onszelfimmers niet verliezen.

Omkijken is goed, vanwege die toekomst. We moeten vooruitkijken en achterom.

Zonder dat we het lijken te beseffen is Janus de belangrijkste god van onze tijd, ongeveer zoals hij dat was in de Romeinse tijd. In de Romeinse mythologie was Janus de god van de ingangen en uitgangen, de god van het begin en van het einde, de god van het reizen, navigatie en de communicatie, de god van het vertrek en van de terugkeer. Hij werd afgebeeld als een hoofd met gezichten aan beide zijden. Zo was Janus in staat te zien wat er in het verleden lag en in de toekomst. Janus, die zelfs belangrijker was dan Jupiter, was de god van de Tijd, naar wie de eerste maand van het jaar is vernoemd.

De geschiedenis heeft deze Janus weinig recht gedaan. Woordenboeken geven aan de termen 'januskop' of 'janusgezicht' de betekenis van 'hypocriet' en 'onoprecht'. De waarheid is dat de huidige westerse samenleving in toenemende mate een janusgezicht heeft gekregen – in de oorspronkelijke betekenis. We zijn beland in een tijd zonder duidelijke zin, betekenis en richting.

We hebben de beschikking over bijna alle denkbare navigatie- en communicatiemiddelen – we tooien ons ermee als inboorlingen met kralenkettingen en amuletten – we communiceren en reizen wat af. Maar we komen nergens aan, niet bij de ander, en niet op de plaats die we zochten in ons hart.

Vroeger was alles beter. Of toch

niet? Henri Beunders constateert

dat we omspoeld worden door

een vloedgolf van nostalgie.

„Maar deze levenshouding is psy-

chologisch ’normaler’ te noemen

dan de lange periode van voor-

uitgangsgeloof die er in het Wes-

ten aan vooraf is gegaan.”

keren naar de Duitse eenheid. Walesa gebruikte het Vaticaan om terug te keren naar de Poolse natie uit de tijd vóórdat alle ellende van nazisme en communisme was begonnen. En Havel wilde zijn Tsjechoslowakije leiden naar de sfeer van de jaren zestig die hij zo bewonderde. Na zijn Fluwelen (*velvet*) Revolutie nodigde hij dan ook dé avant-garde popgroep van die jaren uit, de Velvet Underground.

Ook Bill Clinton en Tony Blair wilden terug naar de waarden van vroeger, maar met lintjes voor elke nieuwe ondernemer à la Richard Branson, ICT-kampioen of popband die zich aandiede. Balkenende heeft, met Pim Fortuyn als wegbereider, dezelfde nostalgische normen en waarden gecombineerd met radicale vernieuwing van de verzorgingsstaat.

Als we de sociaal-psychologische krachten achter de huidige nostalgiegolf onderzoeken, komen we niet alleen uit bij de steeds omvangrijker gedigitaliseerde cultuur, of bij de zucht naar roem en rijkdom voor iedereen. Een belangrijk lijken mij de absurde verwachtingen die er leven omtrent communicatie – een erfenis van zowel beroemde psychologen als de Amerikaan Carl Rogers als van de *I dig you, man!*-hippies. Velen riepen de pleitbezorgers van roem en communicatie, Andy Warhol en Marshall McLuhan, uit tot nieuwe goden van de tijd. Warhol voorspelde 15 minuten roem voor iedereen, McLuhan de totale, directe elektronische communicatie tussen mensen, als waren wij engelen geworden: spontaan en intuïtief alles wetend. Weingien wisten toen dat beiden privé tamelijk reactionair waren en als *reborm catholics* voortdurend in de kerk zaten, als tegenwicht tegen al die gelukzalige heisa die ze predikten.

Dat geloof in communicatie was, net als het geloof in roem, vragen om teleurstelling. Mischien begon het al met de uitvinding van de telefoon in 1876. Opvallend genoeg werden rond diezelfde tijd die begrippen 'solipsisme' en 'telepathie' bedacht. Bij solipsisme zijn de wanden van de geest ondoordringbaar voor de ander, bij telepathie geheel afwezig. De droom van totale, directe communicatie – door chatten, door *hyves* – leidt tot des te meer frustratie als de communicatie of relatie toch uitblijven. De eenzaamheid die daarop volgt drijft ons het huis uit, op naar het massafestijn, naar het lieflijke contact met de Ander.

In deze eenentwintigste eeuw worden we omringd door nostalgie. En het is alsof we leven in de studiokoepel uit de film 'The Truman Show': we hebben het soms zelfs niet in de gaten.

De huidige nostalgie gaat, in tegenstelling tot de heimwee naar huis of naar een (gedroomd) verleden, alle kanten op. We hebben een nieuw woord nodig, want 'escapisme' is het ook niet alleen. Het is de behoefte aan duidelijkheid en moraal. Of het nu 'Harry Potter' betreft, 'Lord of the Rings', 'The Gladiator' of 'The Matrix' – het gemeenschappelijke is de duidelijke bodschap over goed en kwaad.

We zijn, kortom, in afwachting van een nieuwe, krachtige toekomstvisie die de 'gewonde' relatie tussen verleden, heden en toekomst weer in balans zal brengen.

Henri Beunders is hoogleraar maatschappij, media en cultuur aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

i	Eerdere afleveringen van deze reeks zijn terug te lezen op: www.trouwnl/vroegerwasallesbeter
----------	---